

Λογοδοτώντας για τις θηριωδίες Δράστες και αξιωματούχοι

Αυτό το κεφάλαιο εξετάζει δημόσιες και πολιτικές θηριωδίες: τις αρνήσεις που χρησιμοποιήθηκαν ατομικά από τους δράστες ορισμένων πολύ γνωστών θηριωδιών και τις επίσημες αντιδράσεις των κυβερνήσεων [απέναντι – Σ.τ.Μ.] σε κατηγορίες για παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι εξηγήσεις γι' αυτές τις δύο κατηγορίες θα μοιάζουν πολύ. Δεν μπορεί να είναι διαφορετικές. Το πολιτισμικό απόθεμα αρνήσεων που υπάρχει κατά τη διάρκεια του «πραγματικού χρόνου» μιας θηριωδίας, χρησιμοποιείται από δράστες, που αργότερα θα λογοδοτήσουν και από κυβερνήσεις, που δέχονται αυτές τις λογοδοσίες. Η γλώσσα, που χρησιμοποιείται από το κράτος για να πείσει τους ανθρώπους να κάνουν τρομερά πράγματα ή να σιωπήσουν, επανεμφανίζεται στη συνέχεια στις απαντήσεις σε έξωθεν κριτικές. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι οι ένοπλες αντιπολιτευόμενες ομάδες (εθνικά απελευθερωτικά κινήματα, πολιτικές φράξιες, εθνικιστές αυτονομιστές, τρομοκράτες ή αντάρτες) χρησιμοποιούν πολύ παρόμοια λεξιλόγια άμβλυσης [απαλλαγής ευθυνών – Σ.τ.Μ.].

Κατά έναν εκπληκτικό τρόπο, επανεμφανίζονται αποτιμήσεις που συνδυάζονται με φυσικό τρόπο με μη ιδεολογικού χαρακτήρα εγκλήματα. Αυτό δεν σημαίνει ότι η γενοκτονία, οι πολιτικές σφαγές, οι εξαφανίσεις ή τα βασανιστήρια μπορούν να εξηγηθούν με τον ίδιο τρόπο όπως το κοινό έγκλημα.¹ Το νόημα της ερώτησης, ωστόσο, είναι παρόμοιο: πώς μπορούν οι άνθρωποι να ενεργούν με φριχτούς τρόπους και παρ' όλα αυτά να συνεχίζουν να αποσυνδέουν εαυτούς από τις πράξεις τους, το νόημα των οποίων αρνούνται ως κακό, ανήθικο ή εγκληματικό; Η αποκήρυξη

---

1. Για τη διάκριση μεταξύ κοινού και ιδεολογικού εγκλήματος, βλ. Stanley Cohen, "Crime and Politics: Spot the Difference", *British Journal of Sociology*, 47 (1996), pp. 2-21.

τέτοιων καταστάσεων δεν εκφράζει προσωπικές διανοητικές καταστάσεις (states of mind). Είναι ενσωματωμένες στη λαϊκή κουλτούρα, στους κοινούς γλωσσικούς κώδικες και σε νομιμοποιήσεις που το κράτος ενθαρρύνει – εξ ου και το διπλό νόημα των «διανοητικών καταστάσεων». Αυτές οι πολιτισμικά κοινές νοοτροπίες, που επιτρέπουν στους ανθρώπους να είναι δράστες ή εσκεμμένα να ανέχονται ως μάρτυρες γεγονότων (collusive bystanders), δεν αποτελούν μια εξήγηση για την προέλευση και τους στόχους των θηριωδιών. Θεωρώ δεδομένες τις Μεγάλες Θεωρίες για το πώς οι εθνικιστικές, φυλετικές, εθνοτικές ή θρησκευτικές συγκρούσεις μετατρέπονται σε θεσμοποιημένη βία. Αυτές οι κοινωνικο-επιστημονικές θεωρίες διαμορφώνουν το υπόβαθρο για να προσφέρονται κοινές δικαιολογίες του τύπου – δεν γνωρίζα τη μεγάλη εικόνα, ακολουθούσα διαταγές.

Δράστες: η παροχή εξηγήσεων ως άρνηση

Σύμφωνα με τη θεωρία της ουδετεροποίησης, οι συνήθεις παραβάτες δεν δικαιολογούν με τυπικό τρόπο τα αδικήματά τους: [δηλαδή – Σ.τ.Μ.] είτε διεκδικώντας την πλήρη ευθύνη είτε αντιτιθέμενοι στις συμβατικές αξίες είτε προσφεύγοντας σε εναλλακτικούς ηθικούς κώδικες. Αντίθετα, αμφισβητούν τα συμβατικά νοήματα που συνδέονται με τα αδικήματά τους ή προσπαθούν να αποφύγουν την ηθική κατακραυγή και τη νομική ευθύνη. Η απήχηση τέτοιων τύπων παροχής εξηγήσεων δείχνει ότι οι συμβατικές αξίες παραμένουν δεσποζουσες, ακόμη και όταν παραβιάζονται. Εξ ορισμού, τέτοιες εξηγήσεις που αφορούν παραβατικές συμπεριφορές δεν πρέπει να τσουβαλιάζονται μαζί με τις πολιτικές θηριωδίες.

Ωστόσο, οι πολιτικές εξηγήσεις ακολουθούν συχνά την ίδια εσωτερική λογική και αποκτούν την ίδια κοινωνική λειτουργία με τις συνηθισμένες δικαιολογίες που αναφέρονται σε παρεκκλίνουσες συμπεριφορές. Το αφήγημα αναγνωρίζει ότι κάτι συνέβη, αλλά αρνείται να αποδεχθεί την κατηγορία των πράξεων στις οποίες κατατάσσεται. Το ισοδύναμο του «δεν μπορεί αυτό να χαρακτηριστεί κλοπή» είναι ότι «αυτό δεν μπορεί να χαρακτηριστεί βασανιστήριο». Ο δικός μου κατάλογος αρνήσεων αποτελείται κυρίως από ιδεολογικές εκδοχές των πέντε βασικών τεχνικών ουδετεροποίησης. Όμως σε αυτόν τον κατάλογο πρέπει να προστεθούν δύο ιδιαίτερα σημαντικοί τύποι παροχής εξηγήσεων [ή λογοδοσίας ή δικαιολογίας – Σ.τ.Μ.]: στην αρχή η *άρνηση της γνώσης* – οι δράστες διακηρύσσουν ότι δεν γνωρίζουν τι έκαναν οι ίδιοι ή οι άλλοι γύρω τους – και στο τέλος, η *ηθική αδιαφορία*: η απουσία έστω και συμβολικών επικλήσεων στη συμβατική ηθική – δεν συμβαίνει καμιά ουδετεροποίηση, επειδή δεν υπάρχει τίποτα να ουδετεροποιηθεί.

Η παροχή εξηγήσεων πολιτικού χαρακτήρα είναι τόσο μπερδεμένη και αντιφατική όπως κάθε άλλη. Δεν υπάρχει αντίθεση μεταξύ καθαρής, προηγούμενης ιδεολογικής δέσμευσης και πιέσεων υπό συγκεκριμένες συνθήκες, όπως [στην περίπτωση της –

Σ.τ.Μ.] υπακοής. Στην τρέχουσα έντονη χρήση μιας τέτοιας αντίθεσης, ο Goldhagen υποστηρίζει ότι οι δράστες του Ολοκαυτώματος δεν ήταν απλώς συννηθισμένοι άνθρωποι –παθητικοί, χωρίς ιδεολογία και απρόθυμοι– που πιάστηκαν να συμμορφωθούν κοινωνικά ή αναγκάστηκαν να υπακούσουν στις εντολές, γενόμενοι αυτόματοι φορείς της κοινοτοπίας του κακού.² Ήταν απλοί Γερμανοί, αληθινοί πιστοί, με κίνητρα από έναν ιστορικά ριζωμένο, ευρέως διαδεδομένο και τοξικό αντισημιτισμό, που εύλογα ενθάρρυνε μια ιδεολογία «εξόντωσης», η οποία υπήρχε πολύ πριν δοθεί η ευκαιρία να αποτελέσει τη βάση των πράξεων που ακολούθησαν. Υπό αυτήν την έννοια ήταν «πρόθυμοι εκτελεστές». Θα μπορούσαν να είχαν αρνηθεί, αλλά δεν το έκαναν· όχι μόνο συγκατατέθηκαν, αλλά ενήργησαν με ζήλο και αδικαιολόγητη βαναυσότητα. Δεν χρειάζονταν δικαιολογίες που θα τους επέτρεπαν να κάνουν ό,τι ήδην ήθελαν να κάνουν. Μεταγενέστερες εξηγήσεις («μόνο ένα γρανάζι της μηχανής») είναι εξ ολοκλήρου αποτέλεσμα τακτικής και με χειριστική διάθεση.

Ας το συγκρίνουμε αυτό με την κοινωνιολογική διεύρυνση του Bauman σχετικά με τη θέση περί της υπακοής στην εξουσία.³ Το Ολοκαύτωμα δεν είναι η απόρριψη αλλά το προϊόν της νεωτερικότητας. Η γραφειοκρατική νοοτροπία τού επέτρεψε να συμβεί: γραφειοκρατική οργάνωση και ορθολογισμός, διάκριση λειτουργιών, ηθική αδιαφορία και εξειδίκευση. Το μοντέλο «υπακοή στην εξουσία» εξηγεί πώς οι απλοί άνθρωποι κάνουν τρομερά πράγματα, εάν διαταχθούν και εξουσιοδοτηθούν σχετικά. Δεν είναι «φυσικά» πρόθυμοι, ούτε ηθικά εκφυλισμένοι. Ως προϊόντα της διαδικασίας εκπολιτισμού, έχουν έμφυτες ηθικές αναστολές. Τουλάχιστον, πρέπει να ξεπεράσουν τον ενστικτώδη οίκτο που ξυπνά η προοπτική της ανθρωποκτονίας. Οι αρνήσεις τους για την ύπαρξη ιδεολογικών κινήτρων, όπως ο ακραίος αντισημιτισμός, και η άρνησή τους να αναλάβουν την πλήρη ευθύνη για τις ενέργειές τους είναι αυθεντικές.

Μήπως ο Goldhagen τοποθετεί τον «εξολοθρευτικό αντισημιτισμό» πολύ νωρίς ιστορικά, υπερεκτιμά εντελώς τη συνοχή του, την ένταση και την επιρροή του και παρεξηγεί τη θεωρία περί υπακοής; Μήπως ο Bauman υπερεκτιμά την επίδραση του ιδεότυπου της σύγχρονης γραφειοκρατίας, παραγνωρίζει την ιστορική ιδιαιτερότητα της Γερμανίας, υποτιμά τον ρόλο της ιδεολογίας και δεν έχει ιδέα για άλλες γενοκτονίες; Το θέμα μας είναι μόνο οι λεκτικές σκιές που αυτές οι αντιθέσεις προκαλούν.

Άρνηση της γνώσης

Οι συνήθεις παραβάτες ισχυρίζονται ότι έχει γίνει λάθος στην ταυτότητα του δράστη («Δεν ήμουν εγώ») και χρησιμοποιούν ατελείωτες νομικίστικες στρατηγικές για να επιτύχουν μια αθωωτική απόφαση. Ενώ έχουν πιαστεί επ' αυτοφώρω, παλεύουν με

2. Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (London: Little Brown and Co., 1996).

3. Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Cambridge: Polity Press, 1989).

εκπληκτική επιμονή και ευφυΐα ενάντια στο να παραδεχθούν ότι έχουν κάνει κάτι που γνώριζαν ότι ήταν εγκληματικό. Δεν πρέπει να αναμένουμε να το ακούσουμε αυτό από δράστες με ιδεολογική αφητηρία: ήξεραν ακριβώς τι συνέβαινε και τι έκαναν, ήταν δικαιολογημένο εκείνη τη στιγμή και, αν εξεταστεί εκ των υστέρων, είναι ακόμα.

Ωστόσο, πολλοί φερόμενοι ως δράστες, ειδικά στα χαμηλότερα επίπεδα, ελάχιστα μιλούν έτσι γι' αυτά. Οι δικαιολογίες τους τους κάνουν να ακούγονται ως συνηθισμένοι παραβάτες: «Δεν ήμουν καν εκεί εκείνη την ώρα» «Γιατί τα βάζετε με εμένα (αφού όλοι το έκαναν);». Πολλοί από αυτούς είναι τόσο ψευδο-πλίθιοι που ισχυρίζονται ότι δεν έχουν καν καταλάβει τι συνέβαινε – παρά το γεγονός ότι πολλά άτομα που συμμετείχαν (ή ακόμα και μάρτυρες γεγονότων) στην ίδια θέση μπορούσαν να καταλάβουν αρκετά καλά. Μεταξύ μιας ομάδας κατηγορουμένων στο ίδιο δικαστήριο –η Νυρεμβέργη ήταν ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα– οι παροχές εξηγήσεων ποικίλλουν από αθώα άγνοια έως αλαζονική αυτο-δικαιολόγηση.⁴

Το «Δεν γνωρίζαμε» μπορεί να αληθεύει για πολλούς ανθρώπους. Η γνώση του κοινού περί θηριωδιών και κοινωνικού πόνου ποικίλλει ανάλογα με το πολιτικό περιβάλλον, τη διάρκεια των συγκρούσεων, τον έλεγχο που ασκείται στα μέσα ενημέρωσης, την ορατότητα, τη γεωγραφική εξάπλωση, το ποσοστό του εμπλεκόμενου πληθυσμού και πολλά άλλα. Δευτερεύοντες μάρτυρες γεγονότων ή ακόμη και δράστες ενδέχεται να μην έχουν ιδέα για την πλήρη εικόνα. Η πλειονότητα των πολιτών μιας χώρας που βρισκόταν υπό στρατιωτική κούντα για έναν χρόνο θα γνωρίζει ελάχιστα πράγματα για μυστικές εξαφανίσεις ή βασανιστήρια. Ωστόσο, σχεδόν σε όλες τις μαζικές θηριωδίες της μεταπολεμικής περιόδου, ο κυνισμός είναι δικαιολογημένος: η φράση πρέπει να παραμένει σε εισαγωγικά. Χρειαζόμαστε όμως τις ασαφείς έννοιες της άρνησης, της ψυχικής άμυνας, της αυτο-εξαπάτησης και της κακοπιστίας; Υπάρχουν καταστάσεις –με την ψυχική και πολιτική έννοια– στις οποίες κάτι είναι γνωστό και άγνωστο ταυτόχρονα; Αρχικά, διερωτήθηκα ως προς αυτό για τους μάρτυρες γεγονότων. Τι γίνεται όμως με τους δράστες, ακόμη και εκείνους που έδωσαν εντολές, που ήταν αναμφισβήτητα στο κέντρο της μηχανής, οι οποίοι είχαν πρόσβαση σε πληροφορίες – και παρ' όλα αυτά εξακολουθούν να επιμένουν ότι δεν γνώριζαν ούτε την ουσία ούτε τις λεπτομέρειες;

Παρά τις διαφορές μεταξύ αυτού και άλλων θηριωδιών, υπάρχει κάτι πιο γενικό στον αινιγματικό ισχυρισμό του Gutman ότι το Ολοκαύτωμα γινόταν αντικείμενο άρνησης την ώρα που συνέβαινε: «Η άρνηση, το θόλωμα της πραγματικότητας και η εξαφάνιση των ιχνών της γυμνής αλήθειας αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της ίδιας της δολοφονικής πράξης».⁵ Η άρνηση είναι ένα αναπόσπαστο στάδιο στην

4. Ο Αμερικανός ψυχολόγος που παρατήρησε τους κατηγορούμενους στο παρασκήνιο της δίκης περιγράφει τον τρόπο συλλογικής διαπραγμάτευσης αυτών των παροχών εξηγήσεων: G. M. Gilbert, *Nuremberg Diary* (New York: Farrar Straus, 1947).

5. Yisrael Gutman, *Denying the Holocaust* (Jerusalem: Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University, 1985), p. 14.

εξέλιξη της γενοκτονίας πέρα από τους «πρακτικούς σκοπούς» της· οι αρνήσεις αποτελούν «τη συνέχεια των σύνθετων κινήτρων που εμπνέουν την έναρξη των γενοκτονιών».⁶

Αυτό δεν ισχύει μόνο για τις εκ των υστέρων εξηγήσεις, αλλά και για τις αρχικές προειδοποιήσεις, τον σχεδιασμό και την υλοποίηση. Ο εκ των προτέρων σχεδιασμός για την επίτευξη «μέγιστης ικανότητας άρνησης» μπορεί απλώς να είναι πιο σαφής. Στην περίπτωση της ναζιστικής Γερμανίας, παρ' όλο που είναι η διεξοδικότερα μελετημένη, υπάρχουν ακόμα διαμάχες σχετικά με το ποιος και πόσοι ήξεραν τι και πότε. Σίγουρα, η δημιουργία ενός γενοκτονικού κράτους απαιτούσε μεγαλύτερη μαζική εμπλοκή από ό,τι παραδέχονταν οι παλαιότεροι ιστορικοί. Το μεγαλύτερο μέρος του κοινού γνώριζε ή συμπεραινε τη φύση του προγράμματος εξόντωσης, αν όχι τις ακριβείς λεπτομέρειές του. Αυτό ήταν ένα αρχετυπικό «κοινό μυστικό». Η ακραία ιστορία άρνησης είναι κυριολεκτικά απίστευτη: μια μικρή ομάδα φανατικών δραστήων σχεδίασε και εκτέλεσε τις δολοφονίες, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του κοινού ήταν μια παθητική, απόμακρη, ανώνυμη μάζα που δεν ήξερε τίποτα. Το «κοινό μυστικό» δεν σημαίνει ούτε συλλογική ευθύνη, ούτε ότι ο γραμματέας που υποβάλλει έγγραφα για την κατάσχεση εβραϊκής περιουσίας και ο ναζί γιατρός στο Άουσβιτς είναι ψυχολογικά πανομοιότυποι. Αλλά συνεπάγεται διαβαθμίσεις συλλογικής γνώσης: όχι μόνο *πόσο* (*how much*), αλλά *πόσο* αναγνωρίζεται (*how much is acknowledged*). Εδώ, η διάκριση μεταξύ του μάρτυρα γεγονότων και του δράστη είναι λιγότερο σημαντική. Το μικρό γρανάζι μέσα στη μηχανή μπορεί πράγματι να γνωρίζει λιγότερα από τον εξωτερικό παρατηρητή που έχει ενημέρωση.

Ακόμη και στα προπολεμικά χρόνια, κάποια γνώση υπήρχε. Όταν ο κοινωνικός αποκλεισμός των Εβραίων, των τσιγγάνων, των ψυχικά αναπήρων και των ομοφυλοφίλων έγινε ρουτίνα, με τις σκηνές της απέλασης και αργότερα της εξόντωσης να διαφαίνονται, ενεπλάκησαν ακόμη και όργανα της κυβέρνησης και των επιχειρήσεων, προφανώς άσχετα.⁷ Το Υπουργείο Εσωτερικών παρείχε αρχεία γέννησης των Εβραίων· το ταχυδρομείο παρέδωσε κοινοποίηση απαλλοτρίωσης και απέλασης· το υπουργείο Οικονομικών κατέσχεσε πλούτο· οι επιχειρήσεις απέλυσαν Εβραίους εργάτες. Και αργότερα, φαρμακευτικές εταιρείες δοκίμασαν φάρμακα σε φυλακισμένους των στρατοπέδων συγκέντρωσης· ορισμένες εταιρείες υπέβαλαν προσφορά για τη σύμβαση προμήθειας φούρνων αερίου, άλλες για να πάρουν τα ξυρισμένα, από τα κεφάλια των γυναικών, μαλλιά (για να τα μετατρέψουν σε κετσέ) και λιωμένο χρυσό (10-12 κιλά την εβδομάδα μέχρι το 1944) από κοσμήματα και

6. Israel W. Charny, "The Psychology of Denial of Known Genocides", του ιδίου (ed.), *Genocide: A Critical Bibliographical Review*, vol. 2 (London: Mansell, 1991), p. 3.

7. Τεκμηριώθηκε σε τυπική εργασία και συνοψίστηκε από τον Michael Marrus, *The Holocaust in History* (Harmondsworth: Penguin Books, 1989). Το απόσπασμα προέρχεται από μια άλλη χρήσιμη περίληψη: Michael Berenbaum, *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Museum* (Boston: Little, Brown & Co., 1993), pp. 106-7.

οδοντικά σφραγίσματα (κάθε συναλλαγή σχολαστικά καταγράφηκε από υπαλλήλους). Γιατροί, δικηγόροι και άλλοι επαγγελματίες έπαιξαν όλοι υποστηρικτικούς ρόλους.

Φανταστείτε, ωστόσο, ότι οι ισχυρισμοί της άγνοιας δεν ήταν σκόπιμα ψέματα, αλλά ανήκαν στο «λυκόφως μεταξύ της γνώσης και της μη γνώσης»: φερόμενοι ως δράστες και μάρτυρες γεγονότων που εσκέμμενα ανέχονταν, πιάστηκαν στον ιστό της άρνησης, που αποτελεί «βασικό μέρος της πράξης». Στη συνέχεια, οι συγκαλύψεις και οι δικαιολογίες είναι πιο εύλογες, όταν η εξαπάτηση ενσωματώνεται στην αρχική προειδοποίηση, τον σχεδιασμό και την εκτέλεση – με χρήση ευφημισμού, αμφισβησίας, μυστικότητας, διπλών ή κωδικοποιημένων εντολών, θολώνοντας την αλυσίδα της διοίκησης.

Η ομιλία του Himmler το 1943 στο Posen είναι εξαιρετικά «ειλικρινής», όταν δηλώνει και δικαιολογεί την πολιτική εξαίεσης – και προειδοποιεί ότι αυτό δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό δημοσίως:

Θέλω επίσης να σας μιλήσω ειλικρινά για ένα εξαιρετικά σοβαρό ζήτημα. Ανάμεσά μας πρέπει να το αναφέρουμε ειλικρινά, αλλά δεν θα το πούμε ποτέ δημοσίως. Εννών την εκκένωση των [περιοχών των – Σ.τ.Μ.] Εβραίων, τον αφανισμό της εβραϊκής φυλής... Οι περισσότεροι από εσάς πρέπει να γνωρίζετε τι σημαίνει το να βρίσκονται δίπλα δίπλα εκατό πτώματα ή πεντακόσια ή χίλια. Το γεγονός ότι έχουμε αντέξει και ταυτόχρονα –εκτός από εξαιρέσεις που προκαλούνται από την ανθρώπινη αδυναμία–, έχουμε παραμείνει αξιοπρεπείς σύντροφοι, αυτό είναι που μας έκανε σκληρούς. Αυτή είναι μια δοξασμένη σελίδα στην ιστορία μας, η οποία δεν έχει γραφτεί ποτέ και δεν πρόκειται να γραφτεί ποτέ.

Αλλά αυτό δεν είναι ένα «καθαρό» (επομένως είναι διφορούμενο) κείμενο άρνησης. Δεν θα μπορούσε να αφήσει το κοινό του σε κατάσταση λυκόφωτος, να γνωρίζει και να μη γνωρίζει. Αυτό είναι απλώς μια οδηγία ως προς αυτά για τα οποία πρέπει να ψεύδονται. Άλλα δημόσια κείμενα των ναζί ήταν κωδικοποιημένα με μηνύματα διπλών δρόμων (two-tracks). Το μήνυμα εξόντωσης ήταν κρυμμένο, αλλά ελάχιστα. Ήταν μια προσποιητή απόκρυψη – σαν να «κρύβεις» αντικείμενα από παιδιά σε ένα παιχνίδι. Σπάνια χρησιμοποιήθηκαν συγκεκριμένοι όροι, όπως «δολοφονία» και «ανθρωποκτονία». Οι ενέργειες του *Einsatzgruppen* αναφέρονται ως «απελάσεις», «ειδικές ενέργειες», «ειδική μεταχείριση», «εκτελεστικά μέτρα», «κάθαρση», «επανεγκατάσταση», «ολοκλήρωση», «εκκαθάριση» και «κατάλληλη θεραπεία». Το κείμενο επιτρέπει στον συγγραφέα να αποκρημίζει το νόημά του και στο κοινό να ισχυριστεί ότι δεν το κατάλαβε.

Η Hannah Arendt αναφέρεται στους «γλωσσικούς κανόνες»: στο ένα μονοπάτι επικοινωνίας, η γλώσσα ήταν βάνουσα σαφής· στο άλλο, υπήρχαν οδηγίες για το πώς να μεταμφιεστεί η πραγματικότητα με ψέματα, συγκαλύψεις και ευφημισμούς.⁸ Ακόμη και αφού η φύση της Τελικής Λύσης έγινε εμφανής, εκείνοι που ενημερώθη-

8. Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York: Penguin USA, 1994; πρώτη έκδοση, 1965), pp. 84-86.

καν άμεσα μετατράπηκαν επίσημα από «κομιστές εντολών» σε «κομιστές μυστικών». Η αλληλογραφία υπόκειται σε αυστηρούς γλωσσικούς κανόνες: ποτέ «εκκαθάριση» ή «ανθρωποκτονία», αλλά προκαθορισμένα κωδικά ονόματα. Μόνο μεταξύ τους θα μπορούσαν οι «κομιστές των μυστικών» να μιλήσουν σε μη κωδικοποιημένη γλώσσα. «Επιπλέον, ο ίδιος ο όρος γλωσσικός κανόνας... ήταν από μόνος του ένας κώδικας: σήμαινε αυτό που στην καθημερινή γλώσσα θα ονομαζόταν ψέμα».⁹

Από μόνο του, αυτό είναι ένα προφανές σημείο. Στελέχη των υπηρεσιών πληροφοριών, εταιρικοί δικηγόροι και αρχηγοί της Μαφίας χρησιμοποιούν επίσης κατά παρόμοιο τρόπο κωδικοποιημένη γλώσσα. Όμως, η Arendt ισχυρίζεται πολύ περισσότερο: ότι η ίδια η «ανειλικρίνεια» και αυτο-εξαπάτηση που είναι βαθιά ριζωμένη στον χαρακτήρα του Eichmann ήταν αναπόσπαστο μέρος ολόκληρης της Γερμανίας. Αυτό προστάτευσε τους Γερμανούς από την «αλήθεια και την πραγματικότητα που δημιουργούν τα δεδομένα». Αλλά μπορεί η ανειλικρίνεια να είναι πραγματικά εθνικό χαρακτηριστικό; Το σκόπιμο, σχεδιασμένο ψέμα δεν είναι το ίδιο με την αυτο-εξαπάτηση. Η Arendt προτείνει μια εναλλακτική λύση, που σε αυτό το πλαίσιο είναι πιο «ριζοσπαστική» και τρομακτική από ένα απλό, ολοκληρωμένο ψέμα: «Το καθαρό αποτέλεσμα αυτού του γλωσσικού συστήματος δεν ήταν να διατηρηθούν οι άνθρωποι σε κατάσταση άγνοιας ως προς αυτό που έκαναν, αλλά να αποτραπούν από το να εξισώσουν αυτά που έκαναν με την παλιά τους, “φυσιολογική” γνώση περί δολοφονίας και ψεμάτων».¹⁰

Αυτός είναι ένας τέλειος ορισμός της ερμηνευτικής άρνησης – αν και [η λέξη – Σ.τ.Μ.] «άνθρωποι» δεν μπορεί να σημαίνει «όλοι οι άνθρωποι». Θυμηθείτε εκείνες τις εικόνες –που τόσο υπέροχα μετέφερε ο Claude Landzmann στο *Shoah*– των σιδηροδρόμων, τον σύνδεσμο μεταξύ της ζωής και του θανάτου των ανθρώπων. Ήταν η οργάνωση των «μεταφορών» μια εσκεμμένη εξαπάτηση ή μια αποτρόπαια, αλλά ασυλλόγιστη συνέχεια της γερμανικής γραφειοκρατίας που κάνει δουλειές ως συνήθως;¹¹ Οι υπάλληλοι του *Reichsbahn* γνώριζαν τις διαδρομές και τους προορισμούς αυτών των εκατοντάδων χιλιάδων «επιβατών» και πώς ακριβώς εξαπατήθηκαν. Αυτοί οι υπάλληλοι (1,4 εκατομμύρια, εκ των οποίων 500.000 ήταν δημόσιοι υπάλληλοι που στην εργασία τους στηριζόταν το σύστημα για να λειτουργήσει) συνέχισαν να διαθέτουν προσωπικό, να αγοράζουν φορτηγά αυτοκίνητα, να συντονίζουν τα χρονοδιαγράμματα, να οδηγούν και να καθαρίζουν αυτοκίνητα. Οι αξιωματούχοι που επινόησαν, έδωσαν και κατέγραψαν εντολές μπορεί να χρησιμοποιούσαν σκόπιμα μια κωδικοποιημένη γλώσσα, αλλά οι απλοί εργαζόμενοι δεν είχαν ανάγκη να δομήσουν και να αποδομήσουν μηνύματα. Ακριβώς στη μέση αυτών των παράξενων, φρικτών σκηνών, το «μόνο» που έπρεπε να κάνουν ήταν να διατηρήσουν μια επίφαση κανονικότητας.

9. Στο ίδιο, σ. 85.

10. Στο ίδιο.

11. Συνοψίζεται σαφώς στο M. Berenbaum, *The World Must Know*, ό.π., σσ. 112-17.

Τα Ες Ες χρησιμοποίησαν ταξιδιωτικούς πράκτορες για να κλείσουν διαδρομές χωρίς επιστροφή στο στρατόπεδο στην τιμή των τεσσάρων *πφένιχ*... ανά χιλιόμετρο διαδρομής που θα ταξίδευαν. Τα παιδιά κάτω των δέκα ετών ταξίδεψαν στη μισή τιμή· εκείνα που ήταν κάτω των τεσσάρων ταξίδεψαν δωρεάν. Ένα ομαδικό εισιτήριο, στη μισή από τη συνήθη χρέωση για εισιτήρια τρίτης θέσης, εισήχθη για απελάσεις περισσότερων από τετρακοσίων ατόμων... Οι υπάλληλοι του *Reichsbahn* χρησιμοποίησαν τις ίδιες φόρμες και διαδικασίες για να κάνουν κρατήσεις σε τουρίστες που πήγαιναν διακοπές και για να στείλουν Εβραίους στο Άουσβιτς.¹²

Δεν είναι δυνατόν αυτοί οι εργαζόμενοι στους σιδηροδρόμους να μην είχαν ιδέα τι συνέβαινε. Αλλά τι είδους ιδέα: μια ιδεολογική βεβαιότητα; Να γνώριζαν, αλλά να μη νοιάζονταν; Μια αμυδρή γνώση; Κάθε κανονικοποίηση –δηλαδή, το να ζεις–ζητά κάποια προσποίηση, να ζεις «ως εάν» αυτό που συμβαίνει να μη συμβαίνει. Οι άνθρωποι μπορούν να ζήσουν πολύ καιρό με τη φρίκη και, παρ' όλα αυτά, να συνεχίζουν σαν να ήταν όλα φυσιολογικά. Αυτοί οι υπάλληλοι κρατήσεων και οι οδηγοί τρένων πρέπει να έχουν αναγνωρίσει ότι κάτι ασυνήθιστο, αν όχι ηθικά λανθασμένο, συνέβαινε. Θα πρέπει να έχουν διολισθήσει τελικά σε μια μουντή ρουτίνα – σαν να ήταν λίγο-πολύ συνηθισμένη δουλειά. «Μπορείς να συνηθίσεις τα πάντα». Αυτή η διολίσθηση μπορεί να προέκυψε από μια ασυνείδητη συναισθηματική άμυνα, αλλά μπορεί να προέκυψε, το ίδιο εύκολα, από μια συνειδητή, εκ του πονηρού προσποίηση (*knowing pretence*), μια απόφαση να προχωρήσουμε σαν να ήταν όλα κανονικά. Δεν χρειάζεται να υπερασπιστείς ή να ουδετεροποιήσεις αν δεν είσαι μέσα σου πεπεισμένος ότι κάτι λάθος συμβαίνει ή χωρίς κανέναν παρόντα για να σε προκαλέσει. Ή αλλιώς –μια καταστροφική δυνατότητα– το «γλωσσικό σύστημα» πράγματι εμπόδισε την εξίσωση με την «παλιά, “φυσιολογική” γνώση περί δολοφονίας και ψεμάτων». Αυτοί οι υπάλληλοι χρησιμοποίησαν συστηματοποιημένες διαδικασίες κράτησης για τη μεταφορά εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων στον θάνατό τους. Τι μας φαίνεται πιο τρομακτικό εξήντα χρόνια αργότερα: ότι ήταν πολύ απομονωμένοι για να καταλάβουν κάτι πολύ περίεργο ή ότι, με πλήρη επίγνωση, συνέχισαν να κάνουν τη δουλειά τους;

Υπάρχουν θηριωδίες όπου η πολιτική εξουσία είναι πολύ προστατευμένη για να χρειάζεται δεξιοτεχνική εξαπάτηση ή γλωσσικούς κώδικες. Οι Ερυθροί Χμερ στην Καμπότζη δεν προσπάθησαν ιδιαίτερα να συγκαλύψουν τα εγκλήματά τους εκείνη την εποχή. Στο εγχειρίδιο ανάκρισης, που βρέθηκε στο κέντρο εκτέλεσης Tuol Sleng, υπάρχει μια ενότητα με τον τίτλο «Το Ερώτημα της διάπραξης βασανιστηρίων». Αυτή περιλαμβάνει λεπτομερείς οδηγίες σχετικά με τον τρόπο πρόκλησης πόνου και προειδοποιεί ενάντια σε τυχόν δισταγμό ή λιποψυχία στη «διάπραξη του βασανιστηρίου».

12. Στο ίδιο, σ. 115.

Καμία χώρα σήμερα δεν συνδυάζει τέτοια ολοκληρωτική εσωτερική καταστολή και εξωτερική απομόνωση. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο συγχρονισμός κυριολεκτικής άρνησης και ιδεολογικής δικαιολόγησης είναι απαραίτητος – για τους δράστες τη στιγμή της πράξης, για την επίσημη ρητορική και για τους μάρτυρες γεγονότων αργότερα. Η αργεντινική κούντα δημιούργησε την πιο περίπλοκη έκδοση του διπλού λόγου. Αυτό ήταν ένα έντονο λεκτικό καθεστώς, που είχε εμμονή με τις σκέψεις των αντιπάλων του. Εφπύρε μια ειδική γλώσσα, έναν μυστικό λόγο τρόμου, για να περιγράψει έναν ιδιωτικό κόσμο, του οποίου η επίσημη παρουσία ήταν αντικείμενο άρνησης και δικαιολόγησης.¹³ Σε επίσημο επίπεδο, ο λόγος της κούντας δεν ήταν απλώς ιδεολογικός, αλλά μεσσιανικός: τελικά, ο «Βρόμικος Πόλεμος» ήταν η υπεράσπιση του δυτικού και χριστιανικού πολιτισμού. Η Αργεντινή είχε γίνει ο τόπος για την ύστατη μάχη των δυνάμεων της ζωής ενάντια στις δυνάμεις του θανάτου. Ο δημόσιος λόγος ήταν πολύ κωδικοποιημένος, γεμάτος υποκριτικά ευλαβείς –ακόμη και μεταφυσικές– αναφορές στην αγνότητα, το καλό και το κακό, και την ιερή ευθύνη για την εξόντωση των αντιπάλων. Στο ιδιωτικό επίπεδο, ωστόσο, εφευρέθηκε ένα νέο λεξικό της καθημερινής ζωής, για να κάνει τις θηριωδίες να φαίνονται φυσιολογικές. Στον μυστικό κόσμο των βασανιστηρίων –όπου η πρόκληση του πόνου είναι τόσο προσωπική– τα προ της κούντας νοήματα των λέξεων αλλάζουν και ουδέτερες λέξεις ξαναμεταφράζονται. Το *assado* (η ψησταριά) είναι τώρα φωτιά για να κάψει νεκρά σώματα· το *la parrilla*, η ψησταριά για το μαγείρεμα του κρέατος, γίνεται το μεταλλικό τραπέζι πάνω στο οποίο τα θύματα τοποθετούνται για να βασανιστούν· η *comida de Pescado* (ιχθυοτροφή) περιγράφει τους φυλακισμένους που ρίχνονται, με ξεσκισμένα τα στομάχια τους, από τα αεροπλάνα στη θάλασσα, είτε είναι ναρκωμένοι είτε νεκροί. Το *submarino* δεν ήταν υποβρύχιο, ούτε σάντουιτς, ούτε η παραδοσιακή παιδική λιχουδιά της σοκολατένιας μπάρας που λιώνει στο γάλα, αλλά το συνεχές κράτημα του κεφαλιού του θύματος κάτω από βρόμικο νερό (το οποίο συχνά περιέχει ούρα και κόπρανα), που διακοπτόταν ελάχιστο χρόνο πριν το θύμα υποστεί ασφυξία.

Κάθε καθεστώς βασανιστηρίων χρησιμοποιεί την ίδια γλωσσική τεχνική: κάτι τρομερό που γίνεται, ένα ρήμα, μετατρέπεται σε κάποιο συνηθισμένο πράγμα, ένα ουσιαστικό. Οι Ισραηλινοί βασανιστές έδωσαν στους Παλαιστίνιους την *μπανάνα* (τους έδεσαν σε μια οδυνηρή θέση στο πάτωμα), τον *σάκο* (τους τύλιξαν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε έναν βρόμικο σάκο μουσελίνας) και το *ψυγείο* (τους κλείδωσαν σε ένα ντουλάπι με μέγεθος φέρετρου, ενώ τους φυσούσαν κρύο αέρα).

Οι βασανιστές κυριολεκτικά δεν μπορούν να «αρνηθούν» τη στιγμή που κάνουν αυτό που κάνουν. Η θεατρική διαστροφή της γλώσσας είναι περισσότερο ένα βασανιστήριο για το θύμα, μια σαδιστική ευχαρίστηση για μερικούς βασανιστές και μια «συσκευή

---

13. Βλ. Frank Graziano, *Divine Violence: Spectacle, Psychosexuality and Radical Christianity in the Argentine Dirty War* (Boulder, CO: Westview Press, 1992), and Marguerite Feitlowitz, *A Lexicon of Terror: Argentina and the Legacies of Torture* (New York: Oxford University Press, 1998).

ενεργοποίησης» γι' άλλους στην ιεραρχία.¹⁴ Όμως, οι βασανιστές κατασκευάζουν μια κοινωνική πραγματικότητα που διαστρεβλώνει γεγονότα και συμβάντα, μετατοπίζοντας την πρόκληση του πόνου σε έναν διαφορετικό γνωστικό κόσμο.¹⁵ Τα βασανιστήρια μπορεί να αναφέρονται ως «δουλειά» («Τι ωράριο έχεις αύριο;») και στους ανακριτές μπορεί να δοθούν συνηθισμένα ψευδώνυμα [*noms de plume* – Σ.τ.Μ.] (όπως «Θεός»). Σε ορισμένα κέντρα κράτησης της Αργεντινής, οι βασανιστές, οι φύλακες και τα θύματα ζούσαν μαζί στο ίδιο κτίριο. Η καθημερινή ζωή ήταν συχνά σαν παραίσθηση. Οι φυλακισμένοι έπαιζαν χαρτιά με αυτούς που τους έκαναν μαρτύρια. Όλοι (κρατούμενοι με χειροπέδες και αλυσίδες στα πόδια) παρακολούθησαν το Παγκόσμιο Πρωτάθλημα Ποδοσφαίρου του 1978, φωνάζοντας μαζί συνθήματα υποστήριξης για την εθνική ομάδα. Στο στρατόπεδο του Μπουένος Άιρες, Olympus, έγκυες φυλακισμένες γυναίκες –που εξακολουθούσαν να υφίστανται βασανιστήρια– πήγαν εκδρομή με φύλακες σε ένα κοντινό πάρκο και καφετέρια. Κάθισαν μαζί, μιλώντας, εν μέρει κωδικοποιημένα, για την καθημερινή ζωή στα κέντρα βασανιστηρίων.

Το πνεύμα των Παραγουανών βασανιστών στη δεκαετία του εβδομήντα ήταν πιο σκληρό. Χλεύασαν τη ρητορική του Προέδρου Carter για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ονομάζοντας τα διαφορετικά κλομπ τους ανάλογα με το μέγεθος: «Σύνταγμα», «Δημοκρατία», «Ανθρώπινα Δικαιώματα». Καθώς χτυπούσαν τους ανθρώπους φώναζαν: «Εδώ είναι τα ανθρώπινα δικαιώματά σας». Στη Βραζιλία, οι βασανιστές (αναφερόμενοι στη Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα) θα έλεγαν: «Ωρα να εφαρμόσουμε ξανά τη Διακήρυξη», ενώ έδεναν έναν κρατούμενο στην κούρνια του παπαγάλου και στερέωναν τα καλώδια στο σώμα του.¹⁶

Οι εξηγήσεις με βάση την κοινή λογική για τη διαφορά μεταξύ επίσημων και ιδιωτικών λόγων θα μιλούσαν για υποκρισία και κυνισμό. Ο δημόσιος λόγος, ωστόσο, δεν είναι μόνο ρητορική αυτο-δικαίωσης για τη δικαιολόγηση των θηριωδιών, αλλά μάλλον «ένα είδος αναδιάρθρωμένης αλήθειας, μια μυθολογική πραγματικότητα στην οποία τα λόγια και οι πράξεις της χούντας είχαν ενσωματωθεί σε μια ενιαία, συνεκτική ατζέντα».¹⁷ Το καθεστώς αρνείται την ευθύνη για θηριωδίες –που σε κάθε περίπτωση δεν συμβαίνουν– και διατηρεί την ερμηνευτική μυθολογία σχετικά με τους κινδύνους που δημιουργούν οι «αντικαθεστωτικοί». Η εξωτερική κριτική κάνει τις αρνήσεις ισχυρότερες και την ιδεολογία πιο ιερή. Ακόμη και στις δίκες του 1985, η χούντα αποδέχθηκε μόνο μια μυστικιστική αίσθηση ευθύνης και συνέχισε να

14. M. Feitlowitz, *Lexicon of Terror*, ό.π., σ. 65 Είναι αβέβαιο, σημειώνει, αν η συνεχιζόμενη χρήση διαστρεβλωμένων λέξεων, όπως η *parrilla*, πολύ μετά τη χούντα «είναι μια σκόπιμη προσπάθεια διάσωσης προηγουμένως αμόλυπτων σημασιών, είτε πρόκειται για ένδειξη άρνησης είτε πρόκειται για σημάδι ότι, ο κόσμος να χαλάσει, η ζωή συνεχίζεται» (ό.π., σ. 61).

15. Ronald D. Crelinsten, "In Their Own Words: The World of the Torturer", in R. D. Crelinsten and A. P. Schmid (eds.), *The Politics of Pain: Torturers and Their Masters* (Boulder, CO: Westview Press, 1995), pp. 34-64.

16. Στο ίδιο, σ. 39.

17. F. Graziano, *Divine Violence*, ό.π., σ. 8.

αρνείται όλες τις συγκεκριμένες κατηγορίες. Το ανακριτικό συμβούλιο [prosecuting counsel – Σ.τ.Μ.] απέκτησε ειδικότητα στην άρνηση: «Οι κενές αναφορές του στρατηγού Videla που επιβεβαιώνουν ότι αναλαμβάνει πλήρως την ευθύνη, αλλά ότι τίποτα δεν συνέβη, αποκαλύπτουν μια αρχική διαδικασία σκέψης η οποία, μέσω λέξεων που τους έχουν δοθεί μαγικές δυνάμεις, προσπαθεί να εξαφανίσει την πραγματικότητα επειδή θέλει να την αρνηθεί».¹⁸

Μαγικός ρεαλισμός πράγματι. Ο διπλός λόγος (double discourse) εμφανίστηκε σε ολόκληρη τη Λατινική Αμερική ως τρόπος «να μιλάς για τον τρόπο».¹⁹ Ένας κορυφαίος Κολομβιανός στρατηγός αναφέρθηκε στον βρόμικο πόλεμο ως εξής: «λέγεται ότι συνεχίζεται». Είναι και δεν είναι. Ο Taussig χρησιμοποιεί τη νουβέλα του Garcia Marquez, *Το χρονικό ενός προαναγγελέντος θανάτου*, ως παράδειγμα του κρατικού τρόμου στην Κολομβία. Στην ιστορία, οι κάτοικοι παρακολουθούν δύο ενόπλους να ακολουθούν έναν άλλο άνδρα στους δρόμους της πόλης: ψάχνουν παντού· πρόκειται να τον σκοτώσουν. Οι θεατές το αισθάνονται αυτό, αλλά δεν μπορούν να πιστέψουν ότι θα σκοτωθεί – ή μάλλον, «πιστεύουν και δεν πιστεύουν ταυτόχρονα».²⁰ Ο Marquez μεταφέρει αυτήν την παράξενη αίσθηση της φανταστικής πραγματικότητας, που βιώνεται σε πολλούς πολιτισμούς τρόμου: υπάρχει ένας «πόλεμος της φήμωσης», τίποτα δεν είναι επίσημο, ούτε οι εξαφανίσεις ούτε τα βασανιστήρια. Η γνώση των γεγονότων οδηγείται σε μια ιδιωτική σφαίρα φόβου και αβεβαιότητας. Η συζήτηση για τον τρόπο φημώνεται· δεν λες τίποτα δημοσίως που θα μπορούσε να εκληφθεί ως κριτική στις Ένοπλες Δυνάμεις.²¹

Ο «διπτός λόγος» μπορεί σχεδόν να απεικονιστεί. Για μια εναργή εικόνα του γνωστού και του λεγόμενου άγνωστου, δείτε το γραφείο διοίκησης του ναζιστικού προγράμματος «ευθανασία». Οι υπάλληλοι πλαστογραφούν πιστοποιητικά θανάτου, γράφουν τυποποιημένες επιστολές συλλυπητηρίων και εξαφανίζουν στοιχεία. Ένας χάρτης στον τοίχο διασφαλίζει ότι το άσυλο δεν περιλαμβάνει έναν ύποπτα υψηλό αριθμό θανάτων σε μέρη μικρής γεωγραφικής έκτασης. Με χρωματιστές καρφίτσες που αντιπροσωπεύουν ένα συγκεκριμένο μήνα, το προσωπικό θα μπορούσε να κατανείμει τις κακές ειδήσεις.²²

Θα τελειώσω αυτήν την ενότητα με τον Albert Speer, την περίπτωση «Δεν γνώριζα» που έχει μελετηθεί περισσότερο από την εποχή του Οιδίποδα. Από τη Νυρεμβέργη και το Σπαντάου μέχρι τον θάνατό του το 1981, ο Speer συνέχισε να αρνείται ότι είχε πλήρη γνώση για την Τελική Λύση. Οι περισσότεροι ιστορικοί βλέπουν αυτές τις αρνήσεις είτε ως πονηρά ψέματα είτε ως προϊόντα εκούσιας, ένοχης τύφλωσης. Ο

18. *El Libro de El Diario del Juicio*, όπως αναφέρεται σε F. Graziano, *Divine Violence*, ό.π., σ. 45.

19. Michael Taussig, "Terror as Usual: Walter Benjamin's Theory of History as a State of Siege", in *The Nervous System* (London: Routledge, 1992), pp. 11-35.

20. Στο ίδιο, σ. 21.

21. Στο ίδιο, "Talking Terror 4", pp. 26-30.

22. Michael Burleigh, *Death and Deliverance: "Euthanasia" in Germany, 1940-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), p. 150.

Speer ήξερε αρκετά, ούτως ή άλλως, για να ακυρώσει οποιοδήποτε κατάλοιπο άγνοιας. Η βιογραφία της Sereny –750 σελίδες αφιερωμένες στον υπότιτλο *Η μάχη του με την αλήθεια*²³– κάνει την ιστορία πιο περίπλοκη: υπερβολικά περίπλοκη για εκείνους που θεωρούν ότι ο Speer τη σαγήνευσε, ώστε να δεχθεί μια ψεύτικη λογοδοσία για τη ζωή του, ως μια μακρά ηθική αγωνία για το πόσα γνώριζε, υποψιαζόταν ή όφειλε να γνωρίζει. Είναι δικαίως σκεπτικοί για το γεγονός ότι ο Speer προέβαινε σε έναν «διπλό ισχυρισμό για τη μοναδική γνώση που διέθετε για το χιτλερικό καθεστώς και την ταυτόχρονη άγνοια της έκτασης, αν όχι της ύπαρξης, της γενοκτονίας, που ήταν η κινητήρια δύναμή του».²⁴ Η Sereny μάς θυμίζει, ωστόσο, την ιστορική περίοδο κατά την οποία προσφέρονταν τέτοιες δικαιολογίες. Καθώς αυξανόταν η γνώση των φρικαλεοτήτων, ολόκληρη η γενιά του Speer διατήρησε τις δηλώσεις περί αθωότητας και παρουσιάστηκε υπό ένα λιγότερο επιζήμιο, για τους άλλους και τον εαυτό της, πρίσμα. Η Sereny υπερβάλλει ως προς την έκταση της αποναζιστικοποίησης και την ένταση οποιοδήποτε στίγματος προέκυψε από αυτήν. Αλλά γνωρίζει τον τρόπο με τον οποίο η ίδια η γνώση έγινε τόσο κακή όσο η δράση. «Η γνώση ήταν σαν πύργος χτισμένος από ντόμινο – η παραμικρή αποδοχή και ο πύργος κατέρρευσε».²⁵

Οι άλλοι κατηγορούμενοι της Νυρεμβέργης είπαν καλυμμένα ψέματα σχετικά με τις γνώσεις τους [για τα γεγονότα – Σ.τ.Μ.] και αρνήθηκαν να αναλάβουν οποιαδήποτε ευθύνη. Τα ψέματα του Speer ήταν πιο προσεκτικά, συγκεκριμένα και αληθοφανή. Αποδέχθηκε την πλήρη ευθύνη για το τι συνέβη: δεν γνώριζε λεπτομέρειες εκείνη την εποχή, αλλά η θέση του στην κυβέρνηση σήμαινε ότι θα έπρεπε να γνωρίζει περισσότερα. Ποτέ δεν θα προχωρούσε πέρα από αυτό: «κατά καιρούς, του διέφευγε μια σταγόνα φαινομενικής αποδοχής. Αλλά πάντοτε την ακολουθούσε ένας πραγματικός χείμαρρος αρνήσεων και, αρκετά συχνά, λογικές εξηγήσεις που, γι' αυτούς [τους κατηγορούμενους – Σ.τ.Μ.], ήταν πειστικές».²⁶ Η επώδός του ήταν σταθερή: «θα έπρεπε να γνώριζε, θα μπορούσε να γνώριζε, αλλά δεν γνώριζε».²⁷

Το «θα έπρεπε» και το «θα μπορούσε» δεν επιδέχονται αμφισβήτηση. Το «δεν» είναι πιο περίπλοκο. Η Sereny δέχεται προσεκτικά τις αρνήσεις του για ορισμένα γεγονότα, απορρίπτει άλλες ως «εντελώς αβάσιμες» και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Speer, μέχρι και το 1942, δεν είχε ακόμα «συνειδητή επίγνωση» της γενοκτονίας. Τα συμπτώματα της υποτιθέμενης «ασυνείδητης συνειδητοποίησής του» θα μπορούσαν να είναι ο Πίνακας Περιεχομένων ενός εγχειριδίου για την ψυχολογία της άρνησης.

23. Gitta Sereny, *Albert Speer: His Battle with Truth* (London: Picador, 1996).

24. Dan van der Vat, *The Good Nazi: The Life and Lies of Albert Speer* (London: Phoenix, 1997), p. 2. Αυτό είναι ένα ακατέργαστο, άσχημα γραμμένο βιβλίο, αλλά ορθώς εκφράζει σκεπτικισμό για την προσεκτικά καλλιεργημένη αυτο-εικόνα του Speer ως απολιτικού ναζιστικού λειτουργού που εξιλέωσε τον εαυτό του μέσω της ομολογίας του (σ. 364). Δεν ήταν απλώς λειτουργός, ούτε ομολόγησε ποτέ.

25. G. Sereny, *Albert Speer*, ό.π., 167.

26. Στο ίδιο, σ. 340.

27. Στο ίδιο, σ. 690.

Εικονική τύφλωση. Ο Speer ισχυρίζεται ότι δεν είχε δει τίποτα απειλητικό κατά την περίοδο της δημιουργίας, από το 1934 έως το 1939. Κάτι υποπίπτει στην προσοχή σου, αλλά το προσέχεις τόσο λίγο ως εάν να ήσουν τυφλός. Η εξήγηση του Speer γι' αυτήν την περίοδο δείχνει «την εικονική τύφλωση που επιδεικνύει σε πραγματικά γεγονότα».²⁸ Με τα δικά του λόγια: «Οι άνθρωποι δεν θα με πιστέψουν ποτέ, ούτε θα το καταλάβουν, αλλά το μυαλό μου ήταν σε άλλα πράγματα. Όταν πραγματικά συνέβαινε, φυσικά, κανείς δεν θα μπορούσε να αποφύγει να είναι “ενήμερος”, όπως το θέτετε... Αλλά σίγουρα δεν το είδα με τον τρόπο με τον οποίο αργότερα έγινε ιστορικά και πολιτικά αντιληπτό».²⁹ Τα απειλητικά πράγματα «του διέφευγαν» ή «παρέκαμψαν τη συνείδησή του».³⁰ Σε ένα βιογραφικό σημείωμα δεν αναφέρθηκε καν στη Νύχτα των Κρυστάλλων. «Φαινόταν εξαιρετικά ανίδεος ως προς αυτό που συνέβαινε».³¹

Δεν χρειάζεται να γνωρίζω. Ο Speer και ο κύκλος του «θα μπορούσαν να γνωρίζουν, αλλά δεν το χρειάζονταν, εκτός εάν υπήρχε πρακτική ανάγκη ή ψυχική ή διανοητική αποφασιστικότητα να αντιμετωπίσουν αντί να αγνοήσουν το ζήτημα».³² Η πιστή γραμματέας του Speer, Annemarie Kempf, είναι απόλυτα σαφής: «Τώρα φυσικά νομίζω ότι θα έπρεπε να είχαμε αισθανθεί ότι κάτι δεν πήγαινε καλά και θα έπρεπε να θέτουμε στον εαυτό μας τις ίδιες ερωτήσεις που μας θέτετε εσείς. Αλλά δεν το κάναμε και ήταν αρκετά φυσιολογικό το να μην το σκεφτόμαστε καν».³³ Αυτός είναι ένας συνταρακτικός ισχυρισμός: αυτό που συνέβαινε για μια δεκαετία ήταν «αρκετά φυσιολογικό για να μην το σκέφτονται καν». Ακόμα και όταν αργότερα έμαθαν για τα στρατόπεδα, τα τελευταία δεν θεωρήθηκαν τόσο σημαντικά ώστε να δικαιολογείται η συζήτησή τους. Η μοίρα των Εβραίων απλώς δεν ήταν αρκετά ενδιαφέρουσα.

Δεν θέλω να γνωρίζω, αρνούμαι να γνωρίζω. Οι αρχές του προγράμματος «ευθανασία» ήταν γνωστές στη σύζυγο του Speer και στον ελίτ κύκλο των φίλων της, αλλά δεν συζητήθηκαν ποτέ. Η Annemarie και ο Speer είδαν μια ταινία προπαγάνδας για το θέμα, αλλά εκείνη ισχυρίστηκε ότι κανένας από αυτούς δεν ήξερε ότι αυτό που είδαν συνέβαινε πραγματικά. Ίσως, εικάζει τώρα, είχαν μια «θαμμένη υποψία» ότι αν γνώριζαν ή αν είχαν προσπαθήσει να μάθουν, αυτό θα έκανε τα πράγματα πολύ δύσκολα. Εξηγεί: «Αν κάποιος γνώριζε, θα έπρεπε να το αμφισβητήσει, θα έπρεπε να αντιμετωπίσει την πραγματικότητά του και –πολύ περισσότερο από το να μιλάμε γι' αυτό θεωρητικά, ως αντικείμενο μιας ταινίας– θα έπρεπε να αμφισβητή-

28. Στο ίδιο, σ. 115.

29. Στο ίδιο, σσ. 115-16.

30. Στο ίδιο, σ. 161.

31. Στο ίδιο, σ. 164.

32. Στο ίδιο, σ. 175.

33. Στο ίδιο, σ. 379.

σει τη στάση του απέναντί του».³⁴ Ακόμα και το 1943, όταν τα πράγματα ήταν πολύ ξεκάθαρα, συνέχισαν την «αποφασισμένη άγνοιά τους», την εκούσια άρνησή τους να αναγνωρίσουν αυτό που συνέβαινε. Η Sereny συχνά σημειώνει την τάση του Speer να αρνείται να μάθει για πράγματα που δεν μπορούσε να δεχθεί. Και πάλι, η Annet Marie Kempf δίνει την καλύτερη εξήγηση: «Κατά κάποιον τρόπο, νομίζω ότι ένωθε ότι αυτό που δεν ήξερε δεν υπήρχε».³⁵

Διαμερισματοποίηση. Στα τέλη του 1943, ο Speer επισκέφτηκε ένα στρατόπεδο εργασίας· γνώριζε επίσης τι είπε ο Himmler στο Πόζεν. Δεν μπορούσε πλέον να υποκρίνεται ότι αγνοεί. Τώρα είδε την πραγματικότητα των θηριωδιών που μέχρι τότε είχε μόνο υποψιαστεί ή «αισθανθεί». Δεν μπορούσε να ζήσει με αυτήν τη γνώση – και έτσι ξεκίνησε τη διαμερισματοποίηση που θα συνέχιζε μέχρι τον θάνατό του. Αυτό είναι διαφορετικό από τον μηχανισμό αποκλεισμού του Lifton: «Πολύ πιο δύσκολα από τον “αποκλεισμό” της αλήθειας, η οποία στην πιο ακραία μορφή της μπορεί να σημαίνει ότι δεν έχεις συνειδητή επίγνωση του γεγονότος ότι ψεύδεσαι, ο Speer ζούσε ένα ψέμα, δεν είδε κανέναν τρόπο να το τελειώσει και –νομίζω είναι το μοναδικό πράγμα προς τιμήν του– υπέφερε φριχτά από αυτό».³⁶ Υπέφερε, ισχυρίζεται η Sereny, επειδή ήταν ηθικά αμφιταλαντευόμενος. Άλλοι δείχνουν λιγότερη συμπάθεια: «η ικανότητα του Speer να διαμερισματοποιεί (για να τεθεί πιο ήπια) παρέμεινε μαζί του για μια ζωή, επιτρέποντάς του αργότερα να επικαλείται άγνοια σημαντικών γεγονότων που συνέβαιναν κοντά του με ανέκφραστο πρόσωπο».³⁷

Ηθική αμφιταλάντευση, ηθική αδιαφορία ή ηθικό τυφλό σημείο; Το ίδιο ανέκφραστο πρόσωπο συνόδευσε την έκφραση ενοχής του Speer, που δεν έκανε τίποτα για τα «λίγα» που ήξερε. Η επωδός του δεν άλλαξε ποτέ: το πόσα γνώριζε ήταν ασήμαντα σε σύγκριση με τις «φρικαλεότητες που όφειλα να γνωρίζω και ποια συμπεράσματα θα ήταν τα φυσικά συμπεράσματα που έπρεπε να εξαχθούν από τα λίγα που ήξερα».³⁸ Ο Speer και ο κύκλος του δεν γνώριζαν τα πάντα, αλλά γνώριζαν περισσότερα από «λίγα». Ποια συμπεράσματα εξήχθησαν *εκείνη την περίοδο*; Και ποια ήταν τα «φυσικά» για εκείνη την εποχή; Αυτοί οι άνθρωποι δεν ήταν παραπλανημένοι, υπνωτισμένοι ή πεπεισμένοι ότι το λάθος ήταν σωστό. Πείστηκαν να «αποδεχθούν τη νομιμότητα της απαγορευμένης γνώσης».³⁹ Μερικά πράγματα είναι καλύτερα να παραμένουν άγνωστα. Αν η γνώση δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί, πρέπει τουλάχιστον να υπάρχει

34. Στο ίδιο, σ. 200.

35. Στο ίδιο, σ. 148.

36. Στο ίδιο, σ. 707.

37. Van der Vat, *Good Nazi*, ό.π., σ. 24.

38. Albert Speer, *Inside the Third Reich* (London: Weidenfeld & Nicholson, 1970), p. 113.

39. Τα αποσπάσματα στην υπόλοιπη παράγραφο προέρχονται από το G. Sereny, *Albert Speer*, ό.π., σσ. 707-78.

ηθική αμφιταλάντευση γι' αυτήν τη γνώση. Η Sereny πιστεύει ότι η αμφιταλάντευση του Speer μεταξύ της ηθικής αναγκαιότητας να αντιμετωπίσει τη μακρά καταπιεσμένη ενοχή για την τρομερή γνώση του και της απελπισμένης του ανάγκης να την αρνηθεί ήταν το μεγάλο δίλημμα της ζωής του. Ανταποκρινόμενος στο αίτημα να διαψεύσει έναν ισχυρισμό άρνησης του Ολοκαυτώματος, επανέλαβε την «πλήρη ευθύνη» του, παραδεχόμενος ότι η κύρια ενοχή του ήταν η «σιωπηρή αποδοχή [*Billigung*] της δίωξης και της δολοφονίας εκατομμυρίων Εβραίων». Η Sereny μετέφρασε την *Billigung* ως «σιωπηρή συγκατάθεση», και ο Speer πρόσθεσε μια υποσημείωση που εξηγούσε τον όρο ως «επειδή κοιτάς αλλού, όχι επειδή γνωρίζεις μια εντολή ή την εκτέλεσή της». «Το πρώτο», πρόσθεσε, «είναι τόσο σοβαρό όσο το δεύτερο». Η αντίθετη και απλούστερη εξήγηση είναι ότι η υποτιθέμενη ηθική ευαισθησία ή αμφιταλάντευση του Speer ήταν απλώς αδιαφορία –εννοείται εκείνη την εποχή– για τη γνώση. Αυτά ήταν πράγματα που δεν άξιζε να σκεφτούμε. Όπως είπε ένας από τους ερωτηθέντες από τη Sereny για τον κύκλο του Speer και γι' άλλους Γερμανούς της γενιάς του: «Υπήρχε και ίσως παραμένει ένα ηθικό τυφλό σημείο για τους Εβραίους». Αυτό δεν ήταν, και δεν θα μπορούσε να ήταν, ένα κυριολεκτικό γνωστικό τυφλό σημείο: αν το *Billigung* σημαίνει αποδοχή, ανοχή, συνηνοχή ή συγκατάθεση, πρέπει να είναι περίπου κάτι για το οποίο γνωρίζει κανείς. Είναι σημασιολογικά αδύνατο να «αμφιταλαντεύσει» ως προς κάτι για το οποίο δεν γνωρίζεις.

Ομιλούσα μνήμη. Μόνο μετά την απελευθέρωσή του από το Spandau, ο Speer θυμήθηκε πράγματα που εκείνη την εποχή φαίνονταν διαφορετικά, αλλά δεν τα είχε παρατηρήσει. Θυμήθηκε, περίπου σαράντα χρόνια αργότερα, μια αίσθηση «στιγμιαίας δυσφορίας», όταν είδε στον σιδηροδρομικό σταθμό του Βερολίνου πλήθη Γερμανών Εβραίων να απομακρύνονται. Αυτό το είδος της σκέψης ήταν «μια αδέξια προσπάθεια να ισχυριστεί ότι δεν ήταν ηθικά τυφλός, αλλά τυφλωμένος». ⁴⁰ Γιατί, τον ρώτησε η Sereny, εάν είχε κάποια δυσφορία –αφού γίνονταν πολλές μετακινήσεις πληθυσμού–, ο Speer ενοχλήθηκε. Απάντησε: «Ήμουν τυφλός κατ' επιλογή... αλλά δεν ήμουν αδαής». Φυσικά, ήξερε ότι οι Εβραίοι ήταν ένα «ειδικό πρόβλημα». Αλλά δεν απάντησε στο κρίσιμο ερώτημα σχετικά με τη «δυσφορία». Αν είχε αυτήν τη νοητική κατάσταση («προαίσθημα» ή «υποψία»), θα μπορούσε να σημαίνει μόνο ότι ήξερε εκείνη την εποχή αυτό που μετά αρνιόταν συνεχώς: ότι είχε κάποια ιδέα για το πρόγραμμα εξόντωσης. Η Sereny ασχολήθηκε με το ζήτημα. Θυμήθηκε ότι ο Speer έγραψε: «Μπορώ να πω ότι αισθάνθηκα πως συνέβαιναν τρομερά πράγματα με τους Εβραίους». ⁴¹ Συνέχισε να τον πιέζει: «Αν αισθανόσασταν, τότε γνωρίζατε. Δεν μπορείς να αισθάνεσαι ή να υποπεύεσαι στο κενό. Το γνωρίζατε». ⁴² Γνώριζε, δηλαδή, αυτό που τόσο επιτυχώς αρνήθηκε πλήρως στη Νυρεμβέργη, σώζοντας

40. Στο ίδιο, σ. 222.

41. Στο ίδιο, σ. 706.

42. Στο ίδιο, σ. 707.

έτσι τον εαυτό του από τη θανατική ποινή. Η Sereny συνέχισε να πιέζει: «Λέτε ότι αισθανθήκατε κάτι... Αλλά δεν μπορείτε να αισθανθείτε σε κενό· το να “αισθάνεσαι” είναι μια εσωτερική συνειδητοποίηση της γνώσης. Βασικά, αν “αισθανόσασταν”, τότε γνωρίζατε». ⁴³

Η μόνη απάντηση του Speer ήταν να ευχαριστήσει τον Θεό που η Sereny δεν ήταν εισαγγελέας της Νυρεμβέργης. Κατάλαβε αμέσως ότι οι ηθικές συνέπειες του παράδοξου της άρνησης ισχύουν, τόσο για την αίσθηση όσο και για τη γνώση. Κάποια πράγματα που ποτέ δεν γνώριζε ούτε καν αισθάνθηκε: σε μια ιεραρχική οργάνωση που έχει εμμονή με το απόρρητο, οι άνθρωποι υψηλού επιπέδου προστατεύονται από την πραγματικότητα. Για την *παθητική μη γνώση*, δεν μπορώ να κατηγορηθώ: [είναι – Σ.τ.Μ.] «ανειλικρινής», θα μπορούσαμε να πούμε. Για την *ενεργή μη γνώση* (δεν προσπαθώ να μάθω), *παθητική απραξία* (αδιαφορία) και την *ενεργή απραξία* (σιωπή), λυπάμαι: θα μπορούσαμε να πούμε «υποκριτής».

Άρνηση της ευθύνης

Οι πιο προσιτές και δημοφιλείς λογοδοσίες για τους συνήθεις παραβάτες είναι διάφορες *αρνήσεις της ευθύνης* (ή της *δυνατότητας για δράση, της πρόθεσης, της αυτονομίας και της επιλογής*). Αυτές κυμαίνονται από ολοκληρωμένες προφάσεις και πλήρη ανικανότητα («Δεν ήξερα τι έκανα», «Δεν καταλάβαινα») έως τα πιο μέτρια λεξιλόγια κοινωνικής αιτιοκρατίας (κακά σπίτια, κακοί φίλοι, κακή γειτονιά, κακή τύχη). Αυτές οι ιστορίες δεν μοιάζουν καθόλου με τις ιδεολογικά εμπνευσμένες εξηγήσεις, οι οποίες, εξ ορισμού, πρέπει να *αποδεχθούν* την πλήρη ηθική ευθύνη.

Αντ' αυτού, η σφαίρα της ιδεολογίας περιέχει ένα ακόμη πλουσιότερο ρεπερτόριο άρνησης της ευθύνης. Πράγματι, όπως σχολιάζει ο Bauman, η αποφυγή της ευθύνης, μακριά από το να αποτελεί μια εκ των υστέρων βολική πρόφαση, είναι η «αίολη ευθύνη» που είναι η προϋπόθεση για τους απλούς ανθρώπους, ώστε να συμμετέχουν σε φρικαλεότητες: «Η ελεύθερα κυμαινόμενη ευθύνη σημαίνει στην πράξη ότι η ηθική εξουσία ως τέτοια έχει καταστεί ανίκανη, χωρίς να έχει αμφισβητηθεί ανοιχτά ή απορριφθεί». ⁴⁴ Η πιο γνωστή σε αυτό το ρεπερτόριο είναι η *υπακοή στην εξουσία*, αλλά θα εξετάσω επίσης άλλες τρεις εξηγήσεις: *συμμόρφωση, αναγκαιότητα και διάσπαση*.

Υπακοή

Ο πιο εύκολος και κατανοητός τρόπος για να αποφευχθεί η προσωπική ευθύνη είναι η επίκληση της εξουσίας και της υπακοής. Απορρίπτεις τη δυνατότητα, την πρόθεση, τη διάθεση και την επιλογή: «Απλώς ακολουθούσα τις εντολές... Δεν

43. Στο ίδιο, σ. 222.

44. T. Bauman, *Modernity and the Holocaust*, ό.π., σ. 163.